

SEBESTYÉN ÁRPÁD

A magyar időhatározósók jelentésstanához

1. Bár a magyar adverbiumok nyelvi problémáival szinte első nyelvtanaink óta sokat foglalkozott szakirodalmunk, ma is számos alapvető kérdés tisztázatlan vagy vitatott velük kapcsolatban. Ilyen a határozósók eredete; elsődleges vagy másodlagos szófaj voltak; helyük a többi szófaji osztály között: a névszók közé sorolhatóságuk; morfológiai alkatuk átmeneti jellege: megkövesedett vagy alkalmi szerkesztettsége; toldalékaik leválaszthatósága, rag- vagy képzőfunkciós felfogása; jelentésük komplexitása: a bennük összekapcsolódó tárgy-, minőség- és viszonyfogalmi mozzanatok vegyület vagy keverék jellege; stb.

A magyar határozósók osztályának belső tagolásakor általános gyakorlat a jelentéstani szempontok szerinti hely-, idő- és egyéb határozói viszonyt kifejező alcsoportok megkülönböztetése. Közülük ezúttal az időhatározásban használatosakat kívánom röviden szemügyre venni.

2. A magyar nyelv határozósó-rendszerének sajátosságait vizsgálva bázisanyagként általában így ezúttal is az ÉrtSz. idetartozó lexikai anyagát használom, mint szókészletünk e rétegének is eddigi legteljesebb, legkörültekintőbben leltározott gyűjteményét. Mint más alkalommal már jeleztem, ez a szótár a címszavak minősítéséből kitetszően több mint másfél ezer (pontosan 1531) határozósót tartalmaz (ez a címszók 2,62 százaléka).

A fenti számadatot az ÉrtSz. címszóanyagának Papp Ferenc által szerkesztett gépi rendezéséből veszem. Abszolút formája ellenére is a szám inkább csak tájékoztató jellegű. A szótár idevonatkozó címszavainak minősítése ugyanis nem mindig egyértelmű. Másrészt: egyes egyéb szófajú szavak szócikkének belsejében gyakran előfordulnak olyan külön jelentéssel felvett ragos szóalakok is, amelyek mellett zárójelben "hsz-szerűen" vagy "hsz-ként" megjelölés szerepel. Az ilyenféle, a szócikk fejrészébe ki nem emelt szófaji minősítéseket a gépi rendezés nem vette figyelembe. Ezeket

is számítva a határozószók fenti számát jelentősen szaporíthatnánk. (Az ÉrtSz. szófaji minősítéseire vonatkozólag vö. PAPP FERENC: Nyr. XC, 185 6, 401 8; uő: VégSz. 12 3.)

Az ÉrtSz. címszóban is jelzett másfél ezernyi határozószós szócikke között számomra első pillanatban meglepően nagy arányban fordulnak elő olyanok, amelyek időhatározók, vagy ilyen jelentésárrnyalattal is használatosak. Ide sorolható majdnem ötszáz címszó, tehát az eseteknek csaknem egyharmada. (Erre az arányra alább még visszatérek.) Úgy gondolom, ez a szóanyag ahol esetenként még számos jelentésárrnyalat is található elegendő alapul szolgálhat ahhoz, hogy belőle az időhatározás nyelvünkbeli jelentéstípusaira általánosítható következtetéseket próbáljunk meg levonni.

3. Anélkül, hogy a kérdés taglalásába belemennék, utalok rá, hogy az idő fogalmának kialakulása és nyelvi megjelenése filozófiai, ismeretelméleti szempontból nézve is nagy érdeklődésre tart számot. Ha elfogadjuk, hogy az embert az előzményeitől elválasztó "határ" (ha ilyen egytényezőös határról egyáltalán beszélhetünk) a munkavégzés, a tudatos eszközkészítés, beláthatjuk, hogy ehhez szükséges volt a tevékenység eredményének előre látása, a célképzet kifomálódása, a jelen folyamatainak előremetszéses meghosszabbítása a jövő felé. A munkatevékenység eredményének előre elképzelése, a "hic et nunc" ketrecéből való kilépés az emlékezetben továbbelő múlt felidézésén túl a következtetéssel, fantáziával felépített jövő felé: ez bizonyára fontos tényezője volt az emberré válás folyamatának.

Az idő fogalmának megalkotásával "az ember a konkrét anyagi mozgásjelenségek konkrét időbeli tulajdonságait általánosította . . . Ilyen konkrét időbeli tulajdonságok az események korábbi vagy későbbi lejátszódása, a mozgásállapotok egymásra következése és a közöttük létrejövő időtartam nagysága, a ritmikusan ismétlődő állapotok periodicitása, az élő szervezetek biológiai ritmusa, élettartamuk, a társadalmi jelenségek történetisége, stb." (ELEK TIBOR, in: A tudomány csodái. Az idő. Bp., é. n. 192). Világos, hogy nyelvileg mégpedig mind nyelvtörténetileg, mind az élő, köznapi nyelvhasználatban ezeket az időbeli

tulajdonságokat kereshetjük fogalomrendszerünkben, illetőleg szókészletünkben. Természetesen ezek tükröződését várhatjuk időhatározószavaink jelentésstruktúrájában is.

4. Nyelvtudományunkban és nemcsak a miénkben igen elterjedt, szinte általános az a felfogás, hogy ". . . az időhatározó a helyhatározóból fejlődött . . . az alapszó jelentésének besugárzása következtében. A primitív ember az időt is térnek képzelte el, és a helyviszonyító eszközöket használta fel az időviszonyok kifejezésére. A mai magyar nyelvben is nagyon gyakran helyhatározóval van ellátva az időhatározó; a helyhatározóval éppen az időt jelölő alapszó miatt kap időhatározói funkciót" (BERRÁR JOLÁN, in: A magyar nyelv története. Egyetemi tankönyv; szerk. Benkő Loránd. Bp., 1967., Tankönyvkiadó, 444).

Ez a felfogás már pusztán spekulatív, elméleti meggondolások alapján is valószínűleg finomításra szorul. Nehezen képzelhető el, hogy a gyakorlati valóságot komplexen érzékelő és visszatükrözőtető "primitív" ember tudatában szigorúan szukcesszíve alakultak volna ki a lokális és temporális jelenségekre vonatkozó tartalmi és viszonyfogalmak, hogy azután a térbelieket, csak egyszerűen rá kelljen forgatni az idő síkjára. A tér és idő jelenségeinek nyelvi leképzésében mutatkozó hasonlóságok nemcsak a helyviszonyításnak az időre való átvitelével magyarázhatók, hanem e jelenségek és viszonyok egyidejű, szinkrón, párhuzamos érzékelésével, felfogásával és tudati modellálásával is.

Ezen a ponton úgy érzem egy rövid kitérőt kell tennem. Az időhatározásnak a helyhatározással szembeni másodlagossá minősítése nagyon hasonlít ahhoz a szintén közkeletű tételhez, amely szerint a határozószók egész szófaji osztálya másodlagosnak tekintendő a "viszonyítatlan" fogalmi tartalmat kifejező fő szófaji kategóriákhoz az igékhez, főnevekhez, melléknemekhez képest, és csak ezek megszilárdulása után formálódhatott ki. Ha azonban meggondoljuk, hogy a nyelvi kommunikációs gyakorlatban már, a legkorábbi fázisban is szükség volt bizonyos deiktikumokra, szituátorokra, aktuálistátorokra, amelyeknek funkciója igen közel esik a határozószókéhoz, nem lehetünk egészen bizonyosak a határozószó szófaji kategória

másodlagos voltában vagy legalábbis meg kell engednünk egy ilyesféle, osztályjegyeiben még nem kiforrt csoport létezését is az előbbieket mellett. Azt hiszem, helyesen járnak el azok, akik például az állítmányi szerkezet őstörténetével foglalkozva a kezdeti mondatstruktúrákba ilyen jellegű szavakat is beiktatnak (RAVILA, FOKOS, LAKÓ, PAIS stb.). Az újabb kutatások már az uráli alapnyelv korára feltételeznek a fő szófajokon túl egy bizonyos defektív morfémafajtát, mint amely egyebek közt a határozószók osztályának előzményeül is szolgált (vö. HAJDÚ PÉTER, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Egyetemi tankönyv. Bp., 1966. 61).

5. Visszatérve az időhatározás másodlagosságának tételére, az alapszó jelentésének besugárzása nyilvánvalóan abban állna, hogy az időfogalmat kifejező szót helyviszonyító raggal látták el. Csakhogy időhatározószavaink vizsgálatkor arra a meglepő eredményre jutunk, hogy a bennük szereplő, időfogalmat kifejező tőszók száma meglehetősen alacsony, alig egy-két tucatnyi. Többnyire a napszakok, évszakok nevei és néhány általánosabb szó tartozik ide, mint például a *hajnal, reg, dél, est, éj, nap, hét, hó, nyár, tél, év, idő, kor, örök, óra, perc, pillanat* stb. De ezek nagy részéről is kideríthető, hogy *i d ő f o g a l m i t a r t a l m u k n e m e l - s ő d l e g e s*, hanem történeti fejlődés eredménye. És bár a fenti szavakból meglehetősen sok időhatározószó alakult nyelvünkben, arányuk szinte jelentéktelennek tűnik fel, ha például a névmásokból fejlődött időhatározószók mennyiségével mérjük össze őket.

Ha tehát igaz, hogy maguk az időfogalmat kifejező szavak is csak másodlagosan jutottak eme jelentésükhöz, világos, hogy eredetileg olyan *e g y é b* fogalmi tartalmakat kellett hordozniuk, amelyeknek csupán eleven *i d ő v o n a t - k o z á s u k* volt, s amely alkalmassá tette őket a szóban forgó jelenséggel együtt felidéződő időpont vagy időtartam asszociálására, rögzítésére.

6. Az idővonatkozás a legkülönbélebb elsődleges jelentésű szavak jelentésében erősödhetett fel, s válhatott esetenként kizárólagossá. A *nap* főnév például eredetileg bizonyára az égitest neve volt, mellékjelentésként hordozva annak az időtartamnak a képzetét, amelyben az égitest

látható: világosodástól sötétedésig. Ami ebben az időszakban történt, az a "napon", "napvilágon", "nappal", tehát a nap világítása idején, mozgásával, járásával együtt, azzal párhuzamosan folyt le. Az ilyen idővonatkozás szinte természetesen vezet el a szó főalakjának időhatározóként való használatához (vö. a ragtalan határozók sokat vitatott kérdésével), illetőleg a grammatikai viszonyító eszközök kialakulása során a főszó egyik-másik ragos vagy névutós alakjának időhatározószóként való megmerevedéséhez: *télen, nyáron, örökké, éjjel nappal, délben, óránként* stb.

Igen jó lehetőséget kínálnak az idővonatkozás felerősödésére a főnévi szófajú *c s e l e k v é s n e v e k*, hiszen bennük jól érzékelhető a "mozgásállapotok egymásra következése", illetőleg megindulása vagy megszűnte. Az *est, eset* (= a napnak a látóhatár mögé való *l e e s é s e*) például és újabb keletkezésű társai, mint a *jövet, menet* stb. nem csupán cselekvésnevek, hanem ragtalan időhatározószóként is használhatók: hiszen az esemény megnevezéséhez szorosan tapad a bekövetkezés idővonatkozása is.

(Vö.: "Útba esik *jövet, menet* A takarékszövetkezet!") Az ilyen típusú cselekvésnevek a régiségben gyakran birtokos személyragosan fejezték ki időhatározót: *este, jövette, menette*. Újabban az *estében, jöttében, mentében* konstrukciók foglalták el helyüket, de az ilyeneket az ÉrtSz. nem határozószóvá merevülteknek, hanem alkalmi szerkesztettségűeknek tekinti, és *jötte, mente, járta-kelte* formájú személyragos főnevek gyanánt tartja őket számon, külön leltározva szinte mindegyiküknél a *-ben* ragos alakok időhatározói jelentését. Kérdés, nem felelne-e meg jobban a nyelvi helyzetnek, ha ezeket ma már határozószóknak tekintenénk.

A cselekvésnevekből alakult határozószóknak még több különböző morfémaszervezetű válfaja van, mint a *folyton, menten; fogytig, mindéig; szüntelen, untalan* stb. A folyamatos melléknévi és határozói igenevek határozószóvá merevedve ritkábban fejeznek ki időhatározót: *késő, később, folytatólag, felváltva* stb. Érdekes, hogy az *-at, -et* cselekvésnévképzőt történetileg háttérbe szorító *-ás, -és* képzővel alakult főnevek ragos alakjai még nemigen fejlődtek határozószóvá, de annál gyakrabban használatosak ragos vagy névutós szerkezetben

időhatározóként: *evés-kor, evés közben, evés alatt*: azalatt, míg esznek.

Igen erős idővonatkozást hordoznak, s ennél fogva határozói toldalékkal ellátva könnyen válnak időhatározószóvá az olyan *m e l l é k n e v e k*, amelyek valamely cselekvés, történés, állapotváltozás lefolyásának *m ó d j á t, t e m p ó - j á t* vagy más körülményét fejezik ki: *gyorsan, lassan, hirtelen, váratlan, előbb, utóbb, egyenest, újra, újból* stb. Ezzel a típussal rokon az esemény, állapot bekövetkezésének ismétlődésére, számára utaló, melléknévből vagy számnévből alakult, *-szer* ragos határozószók csoportja: *egyszer, először, másszor, sokszor, utolszor* stb. Aligha véletlen, hogy ilyesféle funkció kifejezésére mai nyelvünkben több névutószerű képződmény is használatos: *ízben, soron, során, alkalommal, alkalmával, alkalomból, alkalmából* stb.

Az időhatározószók tanúsága alapján tehát azt mondhatjuk, hogy az időhatározásban sajátos paradoxonként *n e m a z i d ő f o g a l m a t k i f e j e z ő s z ó k j á t s s z á k a f ő s z e r e p e t*, hanem a cselekvésfolyamatok különféle sajátságait, körülményeit kifejező, és ennek révén a *k o n k r é t f o l y a m a - t o k i d ő v o n a t k o z á s a i v a l f e l d ú s u l ó j e l e n t é - s ű s z ó a l a k o k*. Ilyen úton-módon formálódott a ma kizárólag időfogalmat felidéző szavaink jelentős része is. Úgy gondolom, ez a megállapítás nemcsak hogy nincs ellentétben az idő materialista filozófiai felfogásával, hanem egyenesen támogatja azt: hiszen az idő fogalma "az anyagi *f o l y a m a - t o k* lezajlásának genetikus rendjét (az *á l l a p o t o k* egymástól való leszarmazottságát) tükrözi vissza" (ELEK TIBOR, i. h., az én kiemelésem). Természetes, hogy csak ezeket a konkrét jelenségeket érzékelhetjük és fejezhetjük ki a mindennapi nyelvhasználatban.

7. Az elmondottakból bizonyos további következtetések adódnak az időhatározószók, illetőleg az időhatározót is kifejező határozószók jelentéskörére vonatkozólag.. Érthetővé válik az, amit az imént magam is meglepőnek neveztem: hogy az ÉrtSz. határozószó címszavainak csaknem egyharmada időhatározó vagy azt is kifejez. Figyelembe véve, hogy az idővonatkozás a cselekvés lefolyásának, esemény bekövetkezésének számos

körülményével asszociálódhatik, természetesnek kell tekintenünk, hogy az e körülményekre utaló határozószók gyakran válnak alkalmassá időmozzanatok feidezésére, kifejezésére is.

Bár a határozószók jelentéstípusaira nézve végleges számadatokkal még nem rendelkezem, már látható, hogy a több különböző határozóként használatosak között a hely + idő típusúak mellett jelentős lesz a hely + egyéb elvont határozót kifejezők, illetőleg az idő + elvont határozó szerepben használatosak aránya is. Ez utóbbi csoportban az időhatározás leggyakrabban mód-, állapot- és mértékhatározói jelentéssel együtt szerepel. Nem ritkaság az időhatározással társuló következményes, feltételes, megengedő jelentésárnyalat sem. Természetesen az is előfordulhat, hogy nem az időjelentés származik a mód vagy egyéb elvont határozóiból, hanem megfordítva: az időhatározót kifejező határozószó nyer más, elvont jelentésárnyalatot. (A jelentéstípusoknak egymásba átalakulására vagy bővülésére nézve hasonló tapasztalatokat szereztem nyelvünk névutórendszerének tanulmányozása során is: A magyar nyelv névutórendszere. Bp., 1965. 204 9.)

8. Egész határozórendszerünk szempontjából érdekes kérdés a helyhatározók irányhármasság szerinti tagolódásának az időhatározásban való jelentkezése. Ez elméleti aspektusból első pillanatban meglepőnek tűnhet fel, hiszen közismert, hogy a tér (az együtt létező állapotok strukturális elrendezettsége) háromdimenziós, az idő pedig egydimenziós, megfordíthatatlan: "Minden esemény csakis egyetlenegy irányban halad: a múlttól a jelen és a jelentől a jövő felé. Ez az egyirányúság a folyamatok objektív vonása, amely nem függ a folyamatokat észlelő ember érzeteitől, tudatától . . ." (A marxista filozófia alapjai. Bp., 1959. 161).

Világos azonban, hogy a helyhatározók "háromirányúsága" bár a nem szerencsés szakszó ezt az értelmezést sugalmazza nem a tér három dimenziójának valamiféle nyelvi leképzése, hanem a gyakorlatban mindig csak az egyik vagy a másik dimenzióvonal mentén haladó mozgás f á z i s á n a k kifejezése. A szóban forgó dimenzióvonalon mint mozgástengelyen választunk meg egy fix pontot (az "ego" valóságos vagy képzelt tartózkodási

pontját, illetőleg a szóban forgó objektum elhelyezkedési pontját), és ehhez viszonyítjuk az észlelt mozgás adott állapotát, mozgásfázisát, közeledését vagy távolodását. Ugyanez a művelet természetesen az egydimenziós idő tengelyén is elképzelhető, végrehajtható: "Az időpont fogalma zérus nagyságú időtartamot jelent. Megjelölése az időkoordinátával, vagyis az időmérés önkényesen megválasztott kezdeti időpontjától eltelt időközzel történik" (ELEK TIBOR, i. h.).

Kétségtelen, hogy a nyelvi érintkezés szempontjából az összes lehetséges időpontok közül legnagyobb jelentősége a mindenkori pillanatnyi jelennek van: ennek megjelölése a legváltozatosabb, ehhez viszonyítunk leggyakrabban, sokszor anélkül, hogy grammatikai eszközzel külön is jeleznénk. Ez azonban egyáltalában nem zárja ki, hogy a folyamatokat más, önkényesen megválasztott időpontokhoz vagy időtartamokhoz viszonyítsuk.

Számszerűségében tekintve a dolgot, az időhatározószók nagyobbik része a lokális hol? iránynak megfelelő mikor? kérdésre felel (a névutók hasonló sajátságaira 1. SEBESTYÉN Á. i. m. 204 5). Az időhatározószók mikor? irányúságának mértéke még a hol? irányú helyhatározókénál is nagyobb. Nem ritkán tapasztalhatjuk, hogy honnan? vagy hova? irányú raggal alakult, és helyhatározóként ilyen értelemben használt alakulatok időhatározószóként mikor? irányt fejeznek ki. Ilyen például az *örökké, többé, nemsoká; mindig, mindéig, váltig, kicsinyég; jövőre, egyre, rendre, sokára, utoljára* stb., vagy a névutós szerkezetből alakult *estefelé, idedefelé, visszafelé* stb. Ezekben tehát mintegy elhomályosul vagy elvész a folyamat indulásának, az állapot kiváltódásának kezdő időpontja vagy lezáró határpontja, s a jelentés az időtartamot idézi fel. Gyakori egyébként, hogy az ilyen időtartam-jelölésre való átváltódáskor a jelen pillanata benne foglaltatik az időtartamban, anélkül, hogy ezt külön kifejezésre juttatnánk: a szemlélő, észlelő "ego" szinte együtt úszik a környezetében lefolyó eseményekkel; egyszerre viszonyítva azokat egymáshoz és a folyton változó jelenponthoz.

9. Az időpont és időtartam kérdésére érdemes egy pillantást vetni a mikor? jelentésű

időhatározószók körén belül is. Sajátságos, hogy az esetek jelentős százalékában nem különül el az időpont vagy időtartam fogalma: ugyanaz a határozószó saját tőszavának, illetőleg a vele kapcsolatos igének, vagy a fölébe rendelt szó jelentésének megfelelően hol ezt, hol azt jelenti. Az ÉrtSz. szócikkeiben az időpontra és időtartamra vonatkozó jelentést egyszer különválasztva, máskor egybefogva találjuk. A *nappal* címszó alatt például így: "1. Reggeltől estig egyfolytában. *Nappal a látóhatár felett van a nap.* 2. A reggeltől estig terjedő időn belül valamikor. *Fényes v. világos nappal elvitte a róka a tyúkot.*" Az *éjjel* címszó határozószói jelentése: "Estétől reggelig egyfolytában. *A hold éjjel világít*". Az időpont itt árnyalatként szerepel: "a. Valamikor az estétől reggelig terjedő idő alatt. *Éjjel többször felébredt . . .*"

Általában megfigyelhető, hogy ha folyamathoz, tehát időtartamhoz viszonyítunk rövidebb időtartamban vagy időpontban lejátszódó másik eseményt, akkor ez az első időtartam bármely szakaszára vagy pontjára helyezhető. Jól mutatja ezt például az *időközben* határozószó jelentése: "Annak az időtartamnak kezdete és vége közt vmikor, amíg az említett, a szóban forgó, az ismert cselekvés, történés folyik v. folyt; azalatt, ezalatt, közben" (ÉrtSz.) Ha ezt mondom: "Amíg aludtam, vendégek érkeztek", ebben először is azt figyelhetjük meg, hogy az *amíg* határozószó ragjának eredeti határvonalat, időpontot megszabó szerepe elhomályosult, s a szó jelentése nem meddig?, hanem mikor? irányú: alvásom ideje közben, azalatt, valamely időpontban míg aludtam. De mivel a párhuzamosításban szereplő esemény ez esetben momentán jellegű, az *alvás* folyamatának bármely pontjára érhető. Ha ellenben azt mondom: "Amíg ön alszik, a darmol dolgozik!" (elnézést kérek, hogy Benkő Loránd és Imre Samu után magam is az emésztés köréből hozok példát), a két párhuzamosított időtartam vagy teljesen fedi egymást, vagy a viszonyított rövidebb időszak szabadon elcsúsztatható az alapul felvett nagyobb időtartam mentén. Vitatható, hogy ezt a sajátóságot nyelvünk hiányosságának vagy nyereségének tekintsük; meglete kétségtelenül megfigyelhető. Tapaszthatunk hasonlóan a helyhatározásban is a vonalszerű haladás és a pont vonatkozásában, csak ott nincs hasonló szerepe.) (A *végig* első jelentése például a következő: "Vminek hosszirányú

kiterjedésén a végéig haladva, a n n a k m i n d e n v. s o k p o n t j á n. *Az egész Dunán végig találkoztunk hajókkal.*" (ÉrtSz. én ritkítottam. S. Á.)

10. Vizsgálhatnánk még az időhatározószók jelentésének számos sajátosságát. Érdekesek azok a módozatok, ahogyan időhatározószavaink az események bekövetkezésének, lezajlásának p e r i o d i c i t á s á t, szabálytalan vagy szabályos időközönként való jelentkezését vagy szaggatottságát kifejezik (*olykor-olykor, hébe-hóba, időről-időre; naponta, hetenként* stb.). Vizsgálhatnánk az időbeli érintkezés sajátosságait, ahogyan két esemény átváltódása, az időbeli rákövetkezés szorosabb vagy lazább változatai kifejeződnek (*ezzel, ezennel, erre, ekkor* stb.). Beszédes számokkal illusztrálhatnánk a főnévi, melléknévi, számnévi, névmási tőszókból alakult időhatározószók arányait. Bemutathatnánk az egyes csoportokban előkerülő, alapvető fontosságú bázistövek, illetőleg leggyakoribb toldalékok szerepét, arányait; stb. Mindezekre azonban idő híján már nincs lehetőség. Befejezésül talán csak még egy módszertani megjegyzést ! Az időhatározók jelentéstani sajátosságának rendszerezéséhez elengedhetetlen az idő folyamat kitöltő, az időt érzékelhetővé tevő konkrét cselekvések, események nyelvi megjelöléseinek beható tanulmányozása.